

névi funkciójukból következően tükröznek jelentést. A személynévi eredetű állatnevek is igen sokfélék. Legnagyobb számban azok az utónevek jelennek meg állatnévként, amelyek a személyek jelölésére ma is használatosak, de a mitológia, a görög-római történelem egy-egy szereplője, alakja is felbukkan: *Zeusz, Sámson, Cézár, Néró, Néri, Hektor*. Megesik, hogy egészen ritkán használt személynév jelenik meg állatnévként: *Cicél*. Ez a név a környék falvaiban szinte ismeretlen, Jákóhalmán azonban 1895 és 1908 között többször előfordult, és ma állatnévként születik újjá. Érdeemes szemügyre venni azt az egy női nevet, amely minden vizsgált állatfaj egy-egy egyedének a megnevezésére is szolgál: *Zsuzsi*. A ma élő személyek megnevezésére nem túl gyakran, de nem is ritkán használatos, hiszen a 11. leggyakoribb keresztnév, és összesen 41 viselője van a faluban. Érvényes rá az alábbi szabály: „Arra ... nem árt ügyelni, hogy a hívónév kevés mássalhangzót tartsalmazzon, és lehetőleg egy vagy két szótagból álljon, vagyis rövid és jól kimondható legyen” (Szirák János—Veress István, *A kutya hétköznapijai*. Bp., 1986. 141). Sajátos jelenség továbbá, hogy a *Virág* női névként nem szerepel az 1984. évi nyilvántartásban, szarvasmarhanévként viszont többször előfordul.

A jákóhalmi állatnévanyagban 40 százalékot tesznek ki az utónevek, de az átlagon belül elég nagy a szóródás:

macskanevek	52,3%
sertésnevek	40,9%
lőnevek	35,1%
sarvasmarhanevek	17,—%
Átlag	39,5%

Ugyancsak jelentős azoknak a neveknek az aránya, amelyek személyt jelentő szókból alakultak, esetleg személyek tulajdonságát jelölő szóként váltak állatnévvé (csaknem 15%). Az állatneveknek majdnem fele embert idéz, ember szemléletű, léptékű. Így maradt fenn az ember és az élő természeti környezet kapcsolata, s így jelenik meg a nevek világában a második jelzőrendszer és első jelzett jelzőrendszer kapcsolata.

FARKAS FERENC

A nevek szerepe idiómáinkban (O. Nagy Gábor gyűjteménye alapján)

1. A népnyelvnek és a magyar kultúra történetének kiemelkedően fontos kincsétára a Magyar szólások és közmondások című kötet. Nyelvi anyaga rendkívül színes, benne sajátosan viselkednek tulajdonneveink. Ebben a dolgozatban az őket tartalmazó idiómák néhány jellemző vonását igyekszünk bemutatni.

A tulajdonnevek közül a vizsgálatban szerepel a személynévek csoportja, kivülük a naptári nevek, a földrajzi nevek, az *isten (Isten), Jehova, Allah, Úr (Úristen)* tí-

pusú nevek, a többféle tulajdonnevet mutató adatok. Elemezzük az *-i* képzős mellékeveket is.

A szerep a címben annyit tesz: mire valók, milyen célból vannak a fenti értelemben vett nevek idiómáinkban. Így gondolatmenetünk nem a névtanban szokásos megközelítése a témának, hanem *f u n k c i ó k a t* kutat: neveink mely sajátosságai fontosak abból a szempontból, hogy bekerüljenek szólásba vagy közmondásba; másrészt: mire használja őket az idióma.

2. A tudománytörténeti előzmények közül idézzük O. NAGY GÁBORT: „A legtöbb olyan szólás eredetét, amelyben tulajdonnév fordul elő, nem ismerjük. Csupán annyit tudunk róluk, hogy vagy valamely adomából származnak, vagy olyan valóban megtörtént eseménnyel kapcsolatosak, amely a szólás keletkezése korában – rendszerint évszázadokkal ezelőtt – valamely kisebb-nagyobb közösség körében közszájon forgott. Az ilyen szólások hátterét alkotó adomák vagy mendemondák idővel rendszerint feledésbe merülnek, s csupán a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható szólásmondások maradnak életben” (O. NAGY, *Mi fán terem?* Bp., 1979. 79; idézi CSIGE KATALIN is, *Személynevek frazeológiai egységeiben*. Magyar Névtani Dolgozatok 62. sz. 3).

Nem kívánunk itt néprajzi-történeti érveket vizsgálni. Annyi pedig valószínűleg magából a korpusz nyelvi anyagából is nyilvánvaló lesz, amennyi következtetéseink levonásához szükséges. A terjedelem természetesen csak néhány jellegzetességek kiemelését és szemléltetését teszi lehetővé.

2.1. A témával kapcsolatos legfontosabb szakirodalomból ide kívánczik J. SOLTÉSZ KATALIN kitűnő munkája (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 197.); alpművek sora (pl. elég említenünk Balázs János, Csefkó Gyula, Hajdú Mihály, Juhász József, Kálmán Béla, Mező András, Ördög Ferenc nevét). Kandidátusi disszertációjában Rozgonyiné Molnár Emma tárgyalja az idiómák állományi és használati szabályszerűségeit. Figyelemre méltó a legutóbbi évekből Balázs Géza, Katona Imre, Marosi Teréz egy-egy munkája.

A Pais Dezső emléke előtt tisztelgő konferencián Kiefer Ferenc és Nyirkos István előadása (lásd e kötet anyagában) foglalkozott témánkkal. Az előbbi szemantikai, az utóbbi kommunikációelméleti keretbe helyezi a tulajdonnevek elemzését.

2.2. A Névtani Értesítő 9. számában, 1984-ben jelent meg MAYER KLÁRA IRÉN cikke, A magyar szólásokban és közmondásokban előforduló tulajdonnevekről (83. és kk.). Utal arra, hogy kandidátusi értekezés is elemzi témánk anyagát (NAZAROV KAMBARALI, Az orosz, angol és német frazeológiai szókapcsolatokban előforduló tulajdonnevek. Moszkva, 1980.).

MAYER a neveknek általunk vázolt körét vizsgálja, CSIGE idézett munkája pedig csak a személynevekről szól.

MAYER így ír: „Az állandó szókapcsolatokban természetesen az adott kifejezést alkotó szavak, komponensek nem értelmezhetőek szó szerint, s a tulajdonnevek funkciója is más, mint az alkalmi szókapcsolatokban, vagyis az identifikáló funkciót háttérbe szorítja a konnotatív, amely első sorban a szólások és közmondások emocionális hatásán alapszik” (i. m. 84). Vizsgáljuk hát most meg közelebbről ezt a másfajta funkciót!

3. Tekintsünk a következő példákra:

(1) „Ne úgy együnk, hogy Já-á-nos, Já-á-nos, Hanem István, István!”

(2) „Ne szólj bele, Ferenc, mert belekeveredsz!”

(3) „Ami másé, nem Tamásé.”

Ez utóbbinak a következő változata ismeretes:

(3a) „Nem lehet a Márta másé, mert a Márta már Tamásé.”

Ha (1)-re figyelünk, látható: csak az a fontos benne, hogy az adott nevek hangsorának kiejtésekor mekkora ajakmozgásra van szükség. Innen a mondandója is: „nem illik tátott szájjal enni.” A (2)-ben a *Ferenc* név használatát semmi más nem indokolja, csakis az, hogy a „*Ne szólj bele, mert belekeveredsz!*” utolsó szavának hangzásához hasonlít a hangsora. Lényegében ugyanezt látjuk a (3)-ban is: *másé-Tamásé*. Ami pedig a (3a)-t illeti, amint mondjuk, állunkat ritmikusan mozgatjuk le-fel a nyelvtálas váltásainak megfelelően. Ez a játékoság párosul a *Márta* és *Tamás* szótagjainak sorrendi és tagolási ötletével, a *mert a* – *Márta* szójátékkal, az *m*, *r*, *t* és *a*, *á*, *é* hanghasználatával.

Népünk a szólásokban és közmondásokban formálásra törekedett, Arany János szép szavával kerekdedségre. Éppen ezért O. NAGY kötetének egyik adatával közöljük annak változatát is:

(4) „Árulkodó Júdás, kell-e piros nadrág?”

(4a) „Árulkodó Júdás, kell-e piros tojás?”

Gyermekkorunkban csak ez utóbbi formát használtuk. Az eddigi szempontokhoz egy újabbat kapcsolunk: a szótagszámét, a ritmus érdekében:

(5) „Ádám, Éva, Ábrahám, ezt a falást befalám!”

(6) „Vendel, Vendel, isten kenddel!”

(7) „Könnyű Katót táncba vinni.”

Az adatok mutatják: ha szükséges, az idioma három személynevet sorol, vagy ismétli a nevet, vagy a kétszótagos *könnyű* melléknévhez illő női nevet használ.

4. Ahhoz, hogy valamely névalak bekerüljön egy idiómába, az szükséges, hogy vele a nyelvi forma hatásos legyen. Ezt a bizonyos expresszivitást hordozhatja a tulajdonnév eleve, a bekerülés előtt, önmagában is. Az is ugyanennyire tipikus, hogy a környezetével egységben, attól elszakíthatatlanul jelentkezik csupán a hatása.

4.1. Az önmagukban is hatásos nevek alapvető jellemzője, hogy ismertek. A közismertség fakadhat a bibliából (az *Isten-isten* egész korpuszunk 1/7 részében megvan), egy-egy helység nagyságából, pl.:

(8) „Belátok Bécsbe” ’belátok nő szoknyája alá’.

Sokkal több eséllyel mondhatják *Bécs* városával a (8)-at, vagy akár *Budapest*-tel, mint teszem azt, *Komárom*-mal, *Kalocsá*-val, *Zalaegerszeg*-gel. (8)-ban persze az is jelen van, hogy ritkán is, érdeklődve is tekintenek a férfiak a szoknya alá.

Az idioma műfaja szereti a történeti nevezetességet (*Mátyás*), a tréfás, gúnyos hangulatot (*Nánámpötty*, *Nárityén*, *Bugyiné*, *Komótyiné*, *Anda Pál*, *Pacsmagné* stb.), a „beszélőnevek”-et (*Fényesék-Szippantsék*, *Senki Pál*, *Madzag Treszka*, *Parlag Péter*, *Ebkérdi Pál*, *Szapora Margit*, *Gugg* stb.). Az utóbbi ráadásul szent is!

Eléggyé gyakori a ’bolond’ értelmű *Antal*, *Balázs*, *Bandó*, *Móric*ke előfordulása is.

Földrajzi neveink egy csoportja hangzásában hasonlít valamely igealakunkra, ebből eredeztethetők: *Baján van*, *Futakon lakik*, *Nem lakik Adonyban*, *Szalaggy vármegyében lakik* stb.

4.2. A közhasználatú, érdekes hangzású, nem túl hosszú nevek feltűnően sok esetben alkotják ellentétes nyelvi forma egyik oldalát. Ennek forrásaira néhány példa: *Gyula kisasszony*: férfinév + női állapotnév; *Jézus Laci*: vallásos-profán, *Kossuth-vasút*: személynév + köznév; *Király Mátyás-Mátyás király*: sorrend és funkcióváltás; *Nagy mint kis emberek*, *Kis mint nagy emberek* vezetéknév; *ég a Duna*: ti. a víz stb.

4.3. Sajátos csoportot alkotnak a naptári nevek. Pl. a (9)-ben:

(9) „Fél a cigány Szent Mihálytól!”

Szó sincs arról, hogy az arkangyalok közül a seregek vezére lenne félelmetes a cigány számára. Egyszerűen szent Mihály n a p j á t ó l, azaz az időjárás hidegétől fél. A legtöbb ilyen idióma időjárási megfigyelést, jóslást tartalmaz.

4.4. Szólásaink és közmondásaink szeretik a karikatúrát, a túlzást, az időbeli távolságra pl. (10) vagy (11):

(10) „Amikor még az Úristen is kisinas volt.”

(11) „Ádám nőtlen korában.”

4.5. Elég gyakori, hogy a hasonlat egyik része ellentmond a másiknak:

(12) „Helyben van, mint Gerjen” – ti. csapások sújtották.

(13) „Ért hozzá, mint Balázs Máté a tánchoz” – nem tudja.

Jelentések játéka:

(14) „Szemmel tartja, mint Beke a lovát” – nem eteti.

Ugyancsak kezdés és folytatás ellentéte:

(15) „Megmondja a szemébe, mint a dorozsmai ember a gyíknak.”

5. Az eddigiekben láttuk a nevek önértékeit és környezetétől kapott sajátosságait. Szembetűnik az a jellemzőjük is, hogy mondandójuk és formájuk számos tulajdonnévünket felcserélhetőnek mutatja. Ilyen sajátosságot figyelhetünk meg az *Antal* vagy *Balázs* (ti. 'bolond') nevek használatában. Nem csupán a Duna éghet, hanem a Tisza, a Túr is. Lehet valaki messze Jeruzsálemtől, Béctől, Budától.

Az -i képzős helynevek körében is gyakori a kommutativitás, a legtöbbször falucsúfolókban találhatók. Legalább 5 falunévvel áll a „Nekidől, mint a(z) ... ember a ködnek”. forma.

A konstrukcióba többféle nomen illeszkedhet:

(16) „Mi a hiba Katiba?” – „Mi a hiba Jánosiba?” – „Az már hiba Nánásiba”.

(17) „Teheti, mert szegedi” – „Kis Kati is megteheti”.

Ugyanannak a névnek több változata használatos pl. a gyerek-felnőtt viszonyra:

(18) „Amit Jancsi meg nem tanult, nem tudja azt János”.

6. Az idiómák nyelvi szövetében, mint láttuk, a tulajdonnevek Juhász József kifejezésével szólva integrálódtak. Hozták magukkal vonatkozásaik jellegét, hangulatát, használatuk sajátosságait. A hangzás és hangoztatás főnikus és szin-főnikus jellemzői ritmikus formát öltöttek, együttesen a nem tulajdonnévi elemekkel. A közismert, 2–3 szótagos nevek a leggyakoribbak a legtöbbször ellentétre épülő, tréfás, gúnyos szólásainkban és közmondásainkban.

NAGY L. JÁNOS